

Representation of the Political Theology of Zoroastrianism in the Construction of Centralized Governance in the Sasanian Era of Iran

Ehsan Lashgari Tafreshi^{*1}

Associate Professor of Political Geography, Department of Geography, Yazd University, Yazd, Iran.

Received: 2026-03-18

Accepted: 2026-04-27

Extended Abstract

Introduction

One of the thematic domains amenable to study within the framework of discourse analysis is the examination of how political territory is constructed through the performative role of governmental discourses. In this regard, one of the most significant politico-social transformations of the Sasanian hierarchy was the establishment of centralized governance within the territorial boundaries of Iran, predicated upon the discourse of Zoroastrianism. With the decline of the feudal order of the Parthian era and the transcendence of its socio-political pluralism, a distinct form of institutional-spatial centralism emerged during the Sasanian period one that had no clear precedent in earlier historical periods. From a discourse-analytical perspective, governmental actions concerning the centralization or decentralization of political power within territorial space possess inherently discursive dimensions, thereby endowing each historical period with a distinct model of governance. In the Sasanian era, religion and state became uniquely intertwined, giving rise to a specific and distinguishable form of political order. The Sasanian ruling hierarchy, by promoting the notion of a legacy of decline and the moral and spiritual degradation of Iranian society attributed to the dominance of polytheism and the feudal structure of the Parthian period and by drawing upon the principles of

* Corresponding author, Email: lashgari@yazd.ac.ir

¹ <https://orcid.org/0000-0003-2810-8390>

Copyright© 2026. TMU Press. This open-access article is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

Zoroastrian political theology, established a centralized and authoritative system of governance under its ideological framework. Despite the existence of extensive scholarship on the union of religion and state during the Sasanian period, the specific mechanisms through which spatial and institutional centralization were realized under the discourse of Zoroastrianism have received comparatively limited attention. This study, therefore, seeks to examine the articulation of the discursive components of Zoroastrianism in the construction of centralized governance in Sasanian Iran.

Methodology

As discourse analysis, by contextualizing a spatial text within its historical framework, contributes to understanding its formation, this study seeks to elucidate the central signifier of this discourse and its equivalence with other components of the same discourse, with the purpose of legitimizing centralization through an examination of texts and commentaries from the Sasanian era. Furthermore, to investigate the legitimization of centralized governance, this study addresses other components of the discourse analysis methodology, including the role of the discourse's explicators and its engagement with, and othering of, rival discourses.

Result and discussion

A. The Construction of Sasanian Sacred Authoritarianism in Contrast to Parthian Fragmented Rule

In the Sasanian era, the transformation of Zoroastrianism into a discourse of authoritarianism, coupled with the process of "othering" and confrontation with the *mulūk al-tawā'if* (feudal lordship) of the Parthian period, became a key component of social mobilization aimed at delegitimizing the Parthian polity. Zoroastrian political discourse, by engendering this rupture, advocated centralization, territorial cohesion, and the establishment of a supra-feudal kingship. Concurrently, through the rejection of the polytheistic deities of the Parthian era, it promoted belief in a single, supreme deity.

B. The Sasanian Concept of the Charismatic King within Zoroastrian Political Discourse and Its Relationship to Centralized Rule

In the Sasanian era, with the official adoption of Zoroastrianism, the concept of the charismatic king was transformed into a political imperative within this discourse, becoming its central signifier. In other words, the metaphysical principle of Ahura Mazda responsible for the order of the entire cosmic system was understood to manifest in the material world through an earthly correlate: the ideal king, as the chosen representative of the divine. Through his existence, the salvation of individuals in both the spiritual and material realms was rendered attainable. Consequently, models of federalism, the spatial distribution of power among territorial units, and the recognition of distinct regional

identities were largely disregarded, in contrast to earlier periods.

C. The Performative Role of Zoroastrian Priests in Legitimizing Centralization during the Sasanian Era

Zoroastrian clergy emerged as pivotal social agents, playing a foundational role in constructing the ideological framework that both explained and legitimized the centralization of political authority in the Sasanian Empire. These religious interpreters mediated the relationship between the king and the divine, channeling it into worldly political practices such as the formation of collective identity and the validation of concentrated political authority. The concept of *Ērānšahr*, which fused the territorial notion of Iran with sacrality and contributed to the formation of collective consciousness, was articulated by these interpreters through Avastin teachings. In turn, such concepts enabled the state to orient the concentration of political power toward hegemonic consolidation.

D. The Role of Urban Social Classes in Establishing Centralized Sasanian Governance within the Framework of Zoroastrian Political Theology

Within the framework of Zoroastrian political theology, the Ahuric interpretation of Iranian territory inherently contributed to the formation of hierarchical and centralized structures. On the one hand, it reinforced elitism and legitimized distinctions among social strata, including the common populace, the royal family, and the Zoroastrian clergy; on the other hand, it manifested centralization in its spatial dimension. Accordingly, the hierarchical organization of territorial administration and the prominence of the capital city were significantly strengthened under the Sasanian dynasty, while state institutions across the provinces acquired dominant political authority. This model of articulation, grounded in centralization, led to the marginalization of local institutions and cultures within the structure of political power and rendered federal forms of governance largely peripheral.

E. Geopolitical Othering in Zoroastrian Discourse during the Sasanian Era and Its Implications for Centralized Governance

Sasanian centralism, framed within Zoroastrian political theology as a geo-cultural confrontation, operated through processes of exclusion and differentiation to assert itself against rival empires, particularly the Romans. This process of “othering” played a significant role in fostering unity among the Iranian population and, crucially, facilitated the consolidation of centralized political authority in opposition to the Roman Empire. Within this semantic framework, political centralization was thus represented not merely as an administrative choice, but as a divinely sanctioned imperative.

Conclusion

Under the Zoroastrian political paradigm of the Sasanian era, the king's position was divinely elevated as the central signifier, thereby facilitating the institutional and spatial centralization of power. This transformation marked a historical rupture: in contrast to the Achaemenid and Parthian periods, tolerance and forbearance toward adherents of other religions and cultures were largely abandoned. This form of ideological totalization, in turn, contributed to the consolidation of political power, concentrating governing authority in the hands of the king. Accordingly, and in contrast to the Achaemenid, Seleucid, and Parthian eras, the authority of regional and territorial units diminished, while the role of the bureaucracy and the state apparatus in policy formation and social administration was significantly enhanced.

Keywords: Discourse, Governance, Spatial Centralization, Zoroaster, Sasanian Dynasty

بازنمایی الهیات سیاسی دین زرتشت در برساخت حکمرانی متمرکز در ایران عصر ساسانی

احسان لشگری تفرشی*

دانشیار جغرافیای سیاسی، گروه جغرافیا، دانشگاه یزد، یزد، ایران

پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۷

دریافت: ۱۴۰۴/۱۲/۲۷

چکیده

از نظرگاه جغرافیای سیاسی پسامدرن چگونگی اداره، کنترل و نظارت بر مناطق مختلف یک کشور و الگوهای قبض و بسط قدرت سیاسی در فضای سرزمینی، یک فرآیند خطی محسوب نمی‌شود و گفتمان سلطه از طریق هم‌ارزی مجموعه‌ای از عناصر سیاسی در مقطعی از تاریخ، شکل‌واره متمایزی از ساخت فضایی حکمرانی را پدیدار می‌کند. در عصر ساسانی با تبدیل آیین زرتشت به گفتمان رسمی حکومت، تمرکز نهادی - فضایی یکتاگونه‌ای در ایران ظاهر شد که دارای گسست با الگوی ملوک الطوایفی عصر اشکانی بود. پژوهش از نوع کیفی است که با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و روش تحلیل گفتمانی در صدد است تا دال مرکزی الهیات سیاسی زرتشت و چگونگی هم‌ارزی آن با سایر مؤلفه‌های این گفتمان برای مشروعیت‌بخشی به تمرکزگرایی در عصر ساسانی را تبیین، و در ادامه، شارحان این گفتمان و چگونگی غیریت‌سازی آن با سایر گفتمان‌های رقیب مطالعه شود. یافته‌های پژوهش بیان‌گر آن است که در این دوره با تبدیل اندیشه یکتاپرستی اهورامزدا به امر سیاسی و به حاشیه راندن اندیشه چندخدایی متداول در دوره اشکانیان، جایگاه پادشاه به مثابه نماد زمینی اهورامزدا تقویت، و الگوی ملوک‌الطوایفی مدیریت سرزمین در دوره‌های پیشین به مثابه غیریتی اهریمنی طرد شد. همچنین در ذیل این گفتمان غیریت‌سازی ژئوپلیتیکی با دیگر کشورها به‌ویژه با امپراطوری روم ذیل مفهوم دینی ایران تبیین شد که تمرکز نهادی - فضایی قدرت سیاسی را ضامن غلبه بر آن‌ها قلمداد می‌کرد. ضمن اینکه تمرکزگرایی قدسی علاوه بر تجمیع نهادهای سیاسی در شهرها، از تعدد شهرهای پایتختی کم کرد و موجب حذف خودمختاری ذینفعان منطقه‌ای در نواحی مختلف قلمرو ساسانی شد.

واژه‌های کلیدی: گفتمان، حکمرانی، تمرکز فضایی، زرتشت، سلسله ساسانیان.

۱. مقدمه

یکی از قلمروهای موضوعی قابل مطالعه در چارچوب تحلیل گفتمانی، شناخت چگونگی برساخت مدیریت سیاسی قلمرو متأثر از نقش آفرینی گفتمان‌های حکومت است. به بیان دیگر، با وجود اینکه مفهوم حاکمیت و مدیریت سیاسی متمرکز ریشه در دنیای جدید دارد، لیکن الگوی توزیع قدرت سیاسی و میزان اختیارات نیروهای محلی در یک قلمرو سیاسی صرفاً محصول دوران جدید نیست و ساختاریابی میزان استقلال نهادهای منطقه‌ای در یک سرزمین در هر مقطعی از تاریخ متأثر از اندیشه‌های گفتمانی حاکمیت بوده است (Mouffe, 2012: 45-46). در این راستا، یکی از مهمترین تحولات سیاسی - اجتماعی حکومت ساسانی شکل‌گیری حکمرانی متمرکز در چارچوب مرزهای سرزمینی ایران مبتنی بر گفتمان آیین زرتشت بود. به گونه‌ای که با از میان رفتن حکمرانی ملوک‌الطوایفی عصر اشکانی و عبور از تکثر اجتماعی - سیاسی این دوره، تمرکزگرایی نهادی - فضایی ویژه‌ای در دوره ساسانیان مستولی شد که پیش از آن سابقه نداشت.

این در حالی است که یکی از شقوق مهم مدیریت سیاسی قلمرو، بررسی تمرکز و یا پخش اختیارات میان نهادهای اجتماعی - منطقه‌ای در فضای سرزمینی در تبعیت از چگونگی عملکرد گفتمان‌های دولت است (Ahmad-Nejad et al, 2021: 91) که قادر است دیرینه‌شناسی متمایزی از فضا‌مندی حکمرانی را ارائه دهد. به بیان دیگر، تمرکز یابی ساختی - فضایی حکمرانی تنها با قدرت عریان امکان‌پذیر نیست و همواره حکومت‌ها به دنبال یافتن راه‌هایی برای مشروعیت‌بخشی به چگونگی ساماندهی روابط نیروهای اجتماعی - ناحیه‌ای با حکومت مرکزی هستند. در تحلیل گفتمانی نیز کنش سیاسی حکومت‌ها برای ایجاد تمرکز و یا توزیع قدرت سیاسی در فضای سرزمینی، دارای ابعاد گفتمانی است و در هر مقطعی از تاریخ، به الگوی حکمرانی ویژگی متمایز اعطا می‌کند.

سلسله ساسانی آخرین سلسله حکومتی پیش از ورود اسلام به ایران است که بین سال‌های ۲۲۶ تا ۶۵۲ میلادی پس از غلبه بر سلسله اشکانیان به قدرت رسید. اردشیر بابکان بنیانگذار این سلسله پس از غلبه بر اردوان پنجم آخرین پادشاه اشکانی به عمر پانصد ساله سلسله اشکانیان پایان داد و یک نظام سیاسی متمرکز و مقتدر حاصل اتحاد دین با دولت را بنیان گذاشت که پیش از آن مسبوق به سابقه نبود (Christensen, 2008: 109). چرا که در دوره هخامنشیان و اشکانیان علاوه بر آنکه تعدد آیین‌ها و مذاهب به رسمیت شناخته شده بود، در عین حال چنین ساختی از تمرکز قدرت سیاسی وجود نداشت. حتی با وجود اینکه پادشاهان هخامنشی نیز به دین زرتشت اعتقاد داشتند، اما برخلاف ساسانیان اقدام به طرد پیروان سایر ادیان و تمرکز قدرت سیاسی ذیل الهیات زرتشتی نکردند. در حالی که در دوره ساسانیان، دین و دولت به طرز یکتاگونه‌ای با یکدیگر عجین شد و هویت متمایزی را بر الگوی حکمرانی در این دوره ایجاد کرد. این حکومت با القای وجود میراث درماندگی و استخفاف روحی و اخلاقی جامعه ایرانی ناشی از تفوق چندخدایی و نظام اجتماعی ملوک‌الطوایفی عصر اشکانی و با گرت‌برداری از مفاهیم و گزاره‌های الهیات سیاسی دین

زرتشت، درصدد ایجاد حکومت مقتدر و متمرکز ذیل یک گفتمان دینی برآمد. در این راستا با وجود اینکه در باب اتحاد دین و دولت در عهد ساسانی مستندات زیادی وجود دارد، اما اینکه چگونه در ذیل گفتمان سیاسی دین زرتشت تمرکز فضایی و نهادی حکومت عینیت یافت، کمتر در مستندات مشابه مورد توجه قرار گرفته است و در این پژوهش کوشش شده است تا چگونگی مفصل‌بندی مؤلفه‌های گفتمانی آیین زرتشت در بساخت حکمرانی متمرکز در ایران در عصر ساسانیان واکاوی شود.

۲. پیشینه تحقیق

برخی از اندیشمندان، الگوی حکمرانی عصر ساسانیان از جمله الگوی توزیع فضایی قدرت سیاسی در این دوره را متفاوت از سایر سلسله‌های حکومتی در ایران نمی‌دانند. در پاره‌ای از نظریات سیاسی دولت در ایران همچون پاتریمونالیسم، استبداد شرقی، شیوه تولید آسیایی و نخبه‌گرایی تلاش شده است تا مجموعه‌ای از فرارویات‌های تعمیم‌گرا در باب بساخت الگوی مدیریت سیاسی قلمرو در ایران صورت‌بندی شود. در این دسته از نظریات، مطلق‌العنانی بودن شخص پادشاه در همه امور، عدم توزیع فضایی اختیارات و فقدان محدود بودن شخص پادشاه به قانون در ایران مورد تصریح قرار گرفته است و نیروها و نهادهای اجتماعی - ناحیه‌ای به هیچ روی قادر نبوده‌اند تا پادشاه ایرانی را محدود کنند و همواره سلسله مراتب جغرافیایی حکمرانی، مرکز - پیرامونی بوده است (Katouzeyan, 2002: 37; Ashraf, 1980: 127; Abrahamian, 1998: 15-30; Seif, 2011: 29). این مطالعات به جای واکاوی شرایط زمانی ظهور الگوی متمایز در حکمرانی و توزیع قدرت سیاسی، عمدتاً به تبیین اقتضات حکمرانی یکپارچه و متمرکز در ایران پرداخته‌اند. پاره‌ای دیگر از اندیشمندان نیز تمامی حکومت‌های پیش از پهلوی اول در ایران را به مثابه دولت پیشامدرن و فاقد اقتدار لازم برای تفوق بر نیروهای اجتماعی - ناحیه‌ای قلمداد کرده‌اند و معتقد بودند که شکل‌گیری حکومت متمرکز تنها با ظهور حکومت پهلوی اول محقق شده است و تمامی حکومت‌های پیش از این دوره دارای شکلی از فدرالیسم منطقه‌ای بوده‌اند (Migdal, 1988: 56).

دسته‌ای از مستندات علمی نیز درصدد بوده‌اند تا با واکاوی علل ناکارآمدی حکومت ساسانی در ذیل به رسمیت یافتن دین زرتشت و حکمرانی متمرکز، روایتی رومانتیک از کارآمدی حکمرانی فدراتیو را در دوره هخامنشیان و اشکانیان برجسته، و کارآمدی کشورداری غیرمتمرکز در ایران را به گزاره‌ای تعمیم‌پذیر بدل کنند (Mojtahedzadeh, 2013: 125). این روایت به دنبال بازتولید حسرت نسبت به دوره ایدئالیزه شده هخامنشیان و اشکانیان و مفهوم پردازی در باب فدرالیسم به مثابه نوعی دموکراسی جغرافیایی بود که توسط ایرانیان شکل گرفت و متناسب با اقتضات سرزمینی ایران کارآمدتر از دموکراسی موجود در دولت شهرهای یونانی عمل می‌کرد. در هیچ یک از این مستندات، به تحلیل گفتمانی چگونگی شکل‌گیری حکمرانی متمرکز در عصر ساسانیان پرداخته نشده است. تحلیل گفتمانی،

درصدد واکاوی علل تاریخی شکل‌گیری حکمرانی متمرکز و پیامدهای آن نیست، بلکه مطالعه چگونگی شکل‌گیری و تقابل «نظم‌های گفتاری» برگرفته از الهیات زرتشت برای تثبیت حکمرانی متمرکز در عصر ساسانیان را پیگیری می‌کند.

۳. روش پژوهش

پژوهش از نوع کیفی است و از آنجایی که تحلیل گفتمانی با قرار دادن یک متن فضایی در بستر تاریخی به درک چگونگی شکل‌گیری آن می‌پردازد، از این‌رو، در این پژوهش با استفاده از منابع اسنادی و کتابخانه‌ای و روش تحلیلی گفتمانی کوشش شده است تا با بررسی متون و آثار شارحان دوره ساسانی، دال مرکزی این گفتمان و چگونگی هم‌ارزی آن با سایر مؤلفه‌های آن برای مشروعیت بخشی به تمرکز حکمرانی، تبیین شود. همچنین به مطالعه چگونگی مشروعیت‌یابی حکمرانی متمرکز به سایر مؤلفه‌های روش تحلیل گفتمانی از جمله چگونگی نقش‌آفرینی شارحان این گفتمان و چگونگی مواجهه و غیریت‌سازی آن با سایر گفتمان‌های رقیب پرداخته شده است.

۴. چارچوب نظری

۴-۱. ابعاد گفتمانی مدیریت سیاسی قلمرو

گفتمان‌ها منظومه‌های معنایی هستند که در آن‌ها نشانه‌ها با توجه به تمایزی که با یکدیگر دارند، هویت و معنا می‌یابند و فهم جامعه از واقعیت جهان را شکل می‌دهند و بنابراین معنا و فهم انسان همواره گفتمانی و لذا نسبی است. مبنای تولید هر گفتمانی تلاش برای استیلا به منظور توقف جریان‌های متفاوت و در نهایت، ساخت یک مرکز است. نقاط گفتمانی مرجح این تثبیت نسبی، دال مرکزی نامیده می‌شود (Laclau & Mouffe, 2013: 56) و این مفهوم مرکزی در بازه زمانی خود قادر است اتصال معنادار سایر پدیده‌های اجتماعی را به یکدیگر تبلور بخشد. به بیان دیگر، گردآوری عناصر مختلف و ترکیب آن‌ها در هویتی نوین و تنظیم روابط میان عناصر پراکنده در درون یک گفتمان، شکل‌واره منسجمی را تداعی می‌بخشد که به آن مفصل‌بندی گفته می‌شود (Hagheghat, 2002: 86). این مفصل‌بندی قائم به ارتباط معنادار پدیدارهایی است که به طور گذرا معنا را تثبیت می‌کنند و داعیه حقیقت را برپا داشته و شیوه‌ای را برای انضباط‌آفرینی تدارک ببیند (Foucault, 2010: 312). در این هم‌ارزی و انتظام گفتمانی، عناصر و نهادهای اجتماعی معناهای گفتمان رقیب و پیشینی را از دست می‌دهند و در معنای گفتمان سلطه منحل می‌شوند. بنابراین ابعاد گفتمانی کشورداری ناظر بر مطالعه رابطه بین سیاست به منزله عمل و سیاست به منزله دانش (Foucault, 2007: 339) و چگونگی تنظیم و کنترل اجتماعی در پرتو مجموعه‌ای از ذهنیات است (Lemke, 2001: 10) که به الگوی کشورداری در هر دوره از تاریخ هویت خاص اعطا می‌کند. موجودیت گفتمان مستلزم استفاده از فضا برای ایجاد هویت خاص

است و بخشی از فضایی شدن گفتمان در قالب شکل‌واره‌ای خاص از حکمرانی بر ساخت می‌شود. در این چارچوب با وجود اینکه مدیریت سیاسی سرزمین، الگوی مناسبات حکومت مرکزی با واحدهای تقسیمات کشوری و چگونگی تفویض اختیار به آن‌ها را بررسی می‌کند، اما دولت‌ها برای اداره سرزمین و اعمال حاکمیت بر نیروها و طبقات اجتماعی ناگزیر از ساماندهی قلمرو ذیل یک گفتمان مشروعیت‌آفرین هستند و الگوی توزیع قدرت سیاسی میان نهادهای اجتماعی در مناطق مختلف یک کشور طبق اصول عقلانی که ذاتی حکومت است، شکل می‌یابد (Afzali et al, 2021: 1). به بیان دیگر با وجود اینکه حاکمیت دارای بالاترین زورآوری اجتماعی است که قادر است تصمیمات الزامی را در همه لایه‌های اجتماعی تعیین و اجرا کند، اما شکل حکمرانی و چگونگی پراکنش اختیارات میان نیروهای منطقه‌ای در یک کشور در طول زمان در چارچوب گفتمان‌های سیاسی حاکم تغییر می‌یابند. از این رو، حکمرانی سرزمینی به مثابه چگونگی اداره، کنترل و نظارت بر مناطق مختلف زیرمجموعه یک کشور و تنظیم مناسبات اقتصادی و اداری در جامعه و الگوهای قبض و بسط قدرت سیاسی در فضای سرزمینی (Kavandi kateb et al, 2017: 2) یک فرآیند خطی و بهم پیوسته نیست، بلکه مجموعه‌ای از گفتمان‌ها و اُبژه‌ها گرد آمده‌اند تا از درون و ژرفای آن، یک شکل‌واره از تراکم و یا تفویض اختیارات به نهادهای سیاسی - منطقه‌ای پدیدار شود. این مسئله مؤید احاطه گفتمان سلطه بر شکل‌واره توزیع قدرت سیاسی در فضای سرزمینی است (Howarth et al, 2000: 68). شناخت این الگوی حکمرانی، به مثابه یک متن جغرافیایی نیازمند شالوده‌شکنی کارکردها، روابط و تصویرهای ساخته شده توسط گفتمان قدرت است که مشروعیت حکمرانی را شکل می‌دهند.

در این راستا، تنظیم رابطه افقی و عمودی دولت مرکزی با دیگر واحدهای سیاسی درون سرزمین نظیر ایالات و به‌ویژه میزان اختیارات نهادهای محلی و اداری در مقاطع مختلف تاریخی متفاوت بوده است. به همین دلیل، در کنار عوامل ساختاری و محیطی، پاره‌ای از اندیشمندان به عاملیت گفتمان‌های تاریخی در بر ساخت الگوی مدیریت سیاسی قلمرو سرزمینی نظر افکنده‌اند. در عین حال، تحلیل گفتمانی علاوه بر آنکه هویت خاص حکمرانی در هر دوره از تاریخ را مطالعه می‌کند، مطالعه و شناخت گسست‌ها، مقاومت‌ها و ظهور الگوهای نوین مدیریت سیاسی قلمرو نیز مورد بررسی قرار می‌گیرد (Muller, 2008: 323). به بیان دیگر، شناسایی نظام معنایی گفتمان حکمرانی نیازمند بررسی تفاوت‌های معنایی آن با گفتمان‌های رقیب است. اصولاً ضدیت، امری است که از راه آن الگوهای حکمرانی می‌توانند مرزهای هویتی خود را باز شناسند و بخشی از بُعد سیاسی فضا نیز جلوه مادی و عینی همین ضدیت است. بر این اساس، قدرت نیز امر یا شی یا موقعیتی نیست که تسخیر شود بلکه راهبرد یا ایده‌ای است که در آن هویت‌ها با طرد غیریت‌ها به وجود می‌آیند (Newman, 2005: 75). لذا نظام گفتمانی در بر ساختن خویش عناصری را که قابل جذب یا مفصل‌بندی نیستند در حوز غیریت یا سرکوب قرار می‌دهد. از این رو، الگوی حکمرانی هیچ‌گاه به طور دائم تثبیت نمی‌شود و همواره در نتیجه غیریت‌سازی در حال صیرورت شدن است.

۵. یافته‌های تحقیق

۱-۵. **غیریت‌سازی تمرکزگرایی قدسی عصر ساسانی با حکمرانی ملوک الطوائفی دوره اشکانی**
 حداقل از زمان ورود نخستین مهاجران به ایران در دوره ماقبل مادها، به لحاظ اعتقادی، کثیری از خدایان در میان مردم مورد پرستش قرار می‌گرفتند و اقوام تابعه تا حد زیادی در معتقدات مذهبی خود آزاد بودند. به ویژه در دوره هخامنشیان و اشکانیان تعدد مذهب به رسمیت شناخته شده بود و با آن‌ها با تساهل و تسامح رفتار می‌شد و حکومت دین رسمی اختیار نمی‌کرد (Lashgari, 2023: 97). این در حالی بود که در دوره ساسانیان دین زرتشت به عنوان آیین رسمی ایران برگزیده، و قدرت سیاسی بیش از پیش با مذهب تلفیق شد. به طوری که با تبدیل آیین زرتشت به گفتمان اقتدارگرایی و تمرکزخواهی، غیریت‌سازی و مواجهه با حاکمیت ملوک‌الطوائفی عصر اشکانی به یکی از مؤلفه‌های بسیج اجتماعی برای قلمروزدایی از حکومت اشکانیان تبدیل شد.

از جمله دلایل ظهور گفتمان مقاومت در قلمرو سیاسی خاندان ساسانی آن بود که در دوره اشکانیان از میان حکومت‌های محلی، قدرت و اقتدار حکومت محلی پارس بیش از دیگر بخش‌ها بود. خاندان ساسانیان که خود را جانشینان واقعی هخامنشیان می‌پنداشتند از همان ابتدای کار مخالفت خود را با اشکانیان آغاز کرد و توانست تا حدودی استقلال داخلی خود را حفظ، و اختیارات فراوانی را از حکومت مرکزی اخذ کند. با توجه به ماهیت غیرمذهبی حکومت اشکانیان، حاکمان پارس اعتقاد داشتند که دین زرتشت مورد بی‌توجهی قرار گرفته است و به ویژه اردشیر به مثابه یکی از رهبران دینی و سیاسی قلمرو پارس، به این مسئله پافشاری و بر ضد حاکمان اشکانی شورید (Alahyari, 2007: 66).

از این رو، نارضایتی روحانیون زرتشتی به‌ویژه در این منطقه از پلورالیسم دینی دوره اشکانی که موقعیت این دین را در برابر فرهنگ هلنی تضعیف کرده بود از جمله انگیزه‌های آن‌ها در حمایت از این حرکت سیاسی بود. در این راستا، اردشیر بابکان با شکست اردوان پنجم آخرین پادشاه اشکانی تمام ایالات شرقی را به قلمرو خود افزود (2009: 54 Bay, و در اوج قدرت نظامی تیسفون پایتخت اشکانیان و بین‌النهرین را تصرف کرد. اردشیر ساسانی که در سایه حمایت روحانیون بر اشکانیان چیره شده بود پس از تثبیت قدرت سیاسی خویش، در اولین اقدام با رسمی کردن عقاید کیش زرتشتی کوشش کرد تا نظام ملوک‌الطوائفی عصر اشکانیان را قلمروزدایی کرده و با عبور از تکثر نیروهای سیاسی - اجتماعی این دوره، زمینه را برای ایجاد حکمرانی متمرکز تدارک ببیند. به بیان دیگر، در اندیشه ملوک‌الطوائفی اشکانیان، عدم تعلق به سرزمین، تحرک دائمی و زندگی شبنانی مورد تأیید قرار می‌گرفت؛ در حالی که در گفتمان سیاسی دین زرتشت، خدایان شبنانی و صحراگردی همان اهریمنی تصور می‌شدند که نماد دروغ، تجاوز و ضدیت با اجتماعات مستقر کشاورزی و مدنیت متمرکز شهری بودند. از این رو، گفتمان سیاسی زرتشت با ایجاد این گسست به دفاع از تمرکز، تعلق به سرزمین و پادشاه فراطایفه‌ای پرداخت و با مطرود دانستن خدایان چندگانه عصر

اشکانی و ترویج اعتقاد به خدای یگانه، تمرکزگرایی حکمرانی را مورد تأیید قرار داد (Ahmadvand & Bakhshi, 2022: 148).

از سوی دیگر با سلطه‌جویانه شدن گفتمان سیاسی آیین زرتشت، اردشیر بابکان یک نظام سیاسی و حقوقی متمرکز ایجاد کرد و با انحلال مجلس مهستان و همچنین چندپارگی سرزمینی، اختیارات پادشاه را از قیود و حدودی که در دوران اشکانیان ایجاد شده بود، رها کرد و بسیاری از کثرت‌های فرهنگی - اجتماعی جامعه ایران را در گفتمان تمرکزگرایی خود مستحیل کرد. بنابراین، برخلاف عصر اشکانیان که چالش پراکندگی و گسیختگی قومی - فرهنگی فلات ایران را در قالب به رسمیت شناختن استقلال فرهنگی اقوام و نواحی و شکل‌دهی به حکمرانی فدراتیو مدیریت کرد، در عصر ساسانیان تمرکز آمریت در نزد پادشاه پاسخی به ضرورت حفاظت از تمامیت قومی و فرهنگی ایران تفسیر شد. به همین دلیل، اردشیر پس از غلبه بر اشکانیان و قلمروگستری در سراسر فلات ایران و سیطره بر ایالات مختلف، با ارسال پیام‌هایی تمام نیروها و ایلخانان محلی را ملزم به گرویدن به آموزه‌های دین زرتشت کرد. اقدامات دیگر این دوره نظیر ایجاد تمرکز در تقسیمات کشوری، شکل‌دهی به سلسله مراتب در باب امور قضایی و اداری در گسترش تلفیق مفهوم ملت و سرزمین نیز موفقیت آمیز بود. ساختار اداری و نظامی ساسانیان به این صورت بود که رئیس تشکیلات اداری ساسانیان در دست وزیر اعظم و علاوه بر آن دیوان متمرکز مسکوکات، نامه‌ها، دادرسی، امتیازات دولتی، دیوان مالیات و دیوان اوزان و مقادیر نیز شکل گرفت (Abdei & Mazaheri, 2014: 115). الگوی مدیریت سیاسی فضا در دوره ساسانیان نیز مبتنی بر تقسیم سرزمین به چهار بخش یا پادوکس بود که در رأس هر کدام از آن‌ها، شهربان‌هایی گمارده شده بود که لقب شاهی داشتند و امور کشوری و نظامی را در هر بخش اداره می‌کردند. ضمن اینکه هر بخش یا پادوکس به استان‌ها و شهرهایی نیز تقسیم می‌شد که به وسیله گماشتگان دولت مرکزی اداره می‌شدند و از خودمختاری شهرها و شیوه حکمرانی دولت - شهری که در عصر اشکانیان معمول بود، در این دوره اثری دیده نمی‌شد (Mousavi & Badiee, 2023: 139). بنابراین برخلاف دوره اشکانیان که کشور عملاً به واحدهای کوچک‌تر تجزیه شده بود، در عهد ساسانیان تمرکز و تبعیت از مرکز افزایش یافت و از اختیارات ایالات و مناطق تابعه کشور کاسته شد.

۲-۵. جایگاه فره ایزدی پادشاهان ساسانی در گفتمان سیاسی زرتشت و نسبت آن با برساخت حکمرانی متمرکز

در دوره ساسانیان با رسمی شدن آیین زرتشت و با اتحاد حکومت و دین، مفهوم پادشاه فره ایزدی ذیل این گفتمان به امر سیاسی تبدیل و به دال مرکزی این گفتمان بدل شد. به بیان دیگر، مؤلفه متافیزیکی اهورامزدا که سامان کل نظام کیهانی را بر عهده داشت، می‌بایست در جهان مادی در قالب یک مدلول زمینی به نام شاه آرمانی به مثابه

برگزیده خدا ظهور یابد و در سایه وجودی او سعادت دو جهان برای افراد جامعه امکان‌پذیر شود. بنابراین پس از کنار گذاشتن همه خدایان به نفع اهورامزدا، در قلمرو زمینی ساسانیان نیز روندی مشابه شکل گرفت و شاه به مثابه جلوه‌ای از اهورامزدا تعریف شد. به گونه‌ای که یکتاپرستی اهورایی، خود را در قالب شهریار فره ایزدی در روی زمین تداعی، و مشروعیت لازم برای تمرکز و قدرت را نزد پادشاه ایجاد کرد. در اندیشه سیاسی هخامنشیان، با وجود تمایز بسیار در الگوی حکمرانی پادشاهان ساسانی، الگوی بر ساخت هویت سرزمینی متمرکز بر قدسیت تبار و نژاد پادشاهی بود. به طوری که الزامات تربیتی پادشاه تا حدودی فطری و وابسته به نسب و نژاد دانسته می‌شد و امر شهریاری تابش نوری الهی در موجودی زمینی به نام پادشاه برای اجرای فرامین اهورامزدا جلوه می‌کرد که پیامد آن ساخت قلمروی آرمانی بوده و نژاد و تبار قدسی پادشاه عامل غیریت‌سازی با سایر طبقات اجتماعی و مردم برای بر ساخت سلسله مراتب اجتماعی بوده است (Amanlou & Ahmadvand, 2015: 125). به بیان دیگر، فره، فروغی ایزدی بود که به تبار خاندان پادشاهی تابیده و آن‌ها را براننده تاج و تخت کرده بود و دارای نژاد و خردی است که در دسترس شهروندان عادی قرار ندارد.

در این گفتمان، رهبری فره‌ایزدی مبتنی بر فرمانبرداری غیرعادی از یک فرد به دلیل تقدس و جانشینی خدا در روی زمین و دارای فروغی از جانب اهورامزدا (خدای پاکی و عدالت) بود که با دسترسی به آن قادر بود از دیگران متمایز شود (Pourdavood, 1975: 67). این نوع تفسیر از توانایی و استعداد پادشاهان ساسانی در شناخت فضیلت‌ها و دارا بودن استعداد درونی در استفاده از تعالیم اهورامزدا سبب می‌شود تا بستر لازم برای تجمیع اختیارات در نزد پادشاهان ساسانی فراهم شود. لذا فرمانبرداری از پادشاهان فرهمند، در این گفتمان بر همگان مسلم شناخته می‌شد و شارحان و رهبران دینی جامعه نیز در تعامل با قدرت سیاسی، مشروعیت لازم را برای ایجاد این فرمانبرداری از متون مقدس زرتشتی استخراج می‌کردند. حاصل آن مجموعه‌ای از آموزه‌ها و مناسک بود که برای ایجاد و مشروعیت بخشی به تمرکز قدرت سیاسی در نزد پادشاهان ساسانی به کار می‌رفت (Ahmadvand & Islami, 2017: 89). این وحدت سیاسی آمرانه، هر نیرو و نمادی خارج از وجود پادشاه فره ایزدی و هر گونه عوام‌گرایی و رجوع به آحاد جامعه و نیروهای اجتماعی و منطقه‌ای را به مثابه وضعیت آنومی تلقی و طرد می‌کرد. اختلاط طبقات به ویژه با خاندان پادشاهی نیز نوعی شر اجتماعی تصور، و سبب اختلال در سامان سیاسی جامعه و حکمرانی می‌شد. در جهان‌بینی خاص ساسانی نحوه خلقت به گونه‌ای تفسیر می‌شد که هر کس برای مقام خاصی ساخته شده است و این تصلب طبقاتی مورد تأیید آموزه‌های مزدایی است (Rajaei, 2016: 83). در نتیجه این نظام کاستی، الگوی جابجایی و صعودی اجتماعی افراد را کنترل و آن‌ها را به سوی تبعیت از پادشاهی فره ایزدی تشویق، و امکان به رسمیت شناختن ادیان و تفکرات سیاسی متفاوت را به کلی مسدود می‌کرد.

در این نگره بین شهریاری و دادگری، رابطه نیرومندی برقرار است که به موجب آن، دادگری فلسفه وجودی

شهریار دانسته می‌شود و نظم، ثبات و ایجاد انسجام سرزمینی تا آن زمانی برقرار است که پادشاه دادگر و مؤید به انوار فره ایزدی، بر آن جامعه فرمانروایی کند. پادشاه برای ایفای این وظیفه نمی‌بایست از خواست همگان پیروی کند بلکه در نتیجه اطاعت همگان از فرمانروای نیک سرشت، امکان ایجاد تعالی و پیشرفت حاصل می‌شود (Yousefi, 2008: 302). از این رو، الگوی فدرالیسم و توزیع فضایی قدرت میان واحدهای سیاسی سرزمین و اعتباردهی به استقلال هویتی ساکنان مناطق مختلف همچون دوره‌های قبل مورد توجه قرار نگرفت و با تقدس بخشی به شخص پادشاه، الگوی حکمرانی متمرکز در امپراطوری ساسانی تثبیت شد. همچنین تبار نیز یکی از منابع مهم مشروعیت نظام سیاسی در ایران باستان معرفی شده بود و غالب پادشاهان عصر ساسانی کوشش می‌کردند تا با مشروعیت بخشی به اقدامات خویش از طریق استناد به تبار قدسی خود، زمینه لازم برای بر ساخت مدیریت سیاسی یکپارچه و متمرکز قلمرو را در نزد خود فراهم کنند.

۵-۳. نقش آفرینی موبدان زرتشتی به مثابه شارحان قدسیت بخشی به تمرکزگرایی در عصر

ساسانیان

نهاد روحانیت تا پیش از ظهور سلسله ساسانی، به دلیل غیرایدئولوژیک شدن مذهب، در حاشیه گفتمان‌های سلطه قرار گرفته بود؛ اما ذیل گفتمان سیاسی دین زرتشت، این طبقه اجتماعی به یکی از شارحان دانش / قدرت در این گفتمان تبدیل شد. به بیان دیگر، موبدان زرتشتی یکی از مهمترین نیروهای اجتماعی بودند که قادر بودند با پایه‌ریزی نظام شناختی مورد نیاز، این گفتمان تمرکز قدرت سیاسی در عهد ساسانیان را تبیین کنند. این گروه، به تدریج اختیار اداره و تبیین قوانین مذهبی، قربانی کردن، تعبیر خواب، تعیین ایام سعد و نحس، شرکت در مراسم تاجگذاری را یافتند و این حاکی از نفوذ تدریجی مذهب در ساختار قدرت و متقابلاً استفاده قدرت سیاسی از آموزه‌های معنوی برای مشروعیت‌یابی بود (Azami et al, 2014: 53). ضمن اینکه روحانیون زرتشتی در این مقطع زمانی در امور دیگری همچون حل و فصل بحران‌های مملکتی، سرکوب فتنه‌های دینی، انتخاب پادشاهان جانشین و تدوین قوانین نیز مشارکت می‌جستند. همچنین رهبران دینی نقش آموزش و قضاوت را نیز در جامعه به عهده گرفتند و آموزه‌هایی مربوط به حقوق و تکالیف شهروندان را از متون اوستا استخراج کردند (Rezaei Rad, 2010: 386).

در این راستا اردشیر بابکان پایه‌گذار سلسله ساسانی با همکاری تنسر، موبد زرتشتی توانست سازمان روحانیت زرتشتی را تأسیس، و با استفاده از این نهاد سیاسی، امور اجتماعی شهروندان را در چارچوب رابطه دانش / قدرت و در ذیل الهیات سیاسی زرتشت ساماندهی کند. ریاست نهاد روحانیت زرتشتی با موبدان موبد بود که در جمیع مسائل نظری و احکام عملی فتوی صادر می‌کرد و حق عزل و نصب موبدان در نواحی مختلف امپراطوری را بر عهده داشت. اجرا و انجام مناسک آیین زرتشت توسط روحانیون زرتشتی، سبب ارتباط تنگاتنگ مردم با آتشکده‌ها و موبدان زرتشتی

شد. این نهاد به مثابه شارح گفتمان سیاسی توانست مفهوم تمرکز را در حکومت ساسانیان مشروعیت بخشد و در سوی دیگر، قدرت سیاسی نیز به بازتولید و تقویت شبکه موبدان زرتشتی در ایران پرداخت و متون پراکنده اوستایی در این دوره تدوین شد. بدین ترتیب مقام روحانیون در سلسله مراتب اداری حکومت ساسانی ارتقای افزون تری یافت و به مثابه نهاد تائید مشروعیت سیاسی در جهت نظم فراگیر اجتماعی و متمرکز عمل کرد. نقش رهبران دینی زرتشت در ساختار حکومت ساسانیان آن قدر مهم و اساسی بود که اردشیر بابکان اذعان کرد که تخت و آتشگاه از یکدیگر تفکیک ناپذیر هستند (Ghirshman, 2016: 129). همچنین این طبقه اجتماعی ضمن دریافت نذورات، صدقات و هدایای پادشاهان و در هم‌ارزی با قدرت سیاسی، از تمرکز حکمرانی و نفی اختیار اشراف، نیروهای اجتماعی محلی و ایلیخانان طایفه‌ای حمایت می‌کردند.

پیامد فضایی این رابطه‌مندی دانش و قدرت، در شکل‌گیری فضاهای قدسی همچون نیایشگاه‌ها، آتشکده‌ها و کاخ‌هایی نمود یافت که به مثابه کانون وحدت، اسطوره تمرکز و پیوستگاه مراتب مختلف هویت به شمار می‌آمدند. از این رو، حکاکای نقش آتشکده‌ها بر سکه‌ها، بنای آتشکده‌های بسیار و ویران کردن بتکده‌ها و کلیساها و تبدیل آن‌ها به آتشکده، در دستور کار حکومت ساسانی قرار گرفت و پادشاهان ساسانی درصدد بودند تا با برپایی آتشکده‌ها و استقرار روحانیون زرتشتی در آن، مردم را حول الهیات زرتشت تجانس بخشند. از این رو، حکومت ساسانی با استفاده از مضامین آیین زرتشت نظیر تبلیغ خدای واحد (اهورامزدا) و با کمک شارحان این گفتمان قادر شد تا مقدمات همیاری پادشاه و خدا را فراهم و آن را در جهت مناسبات سیاسی دنیوی از جمله ساماندهی وحدت هویتی جامعه و مشروعیت تمرکز قدرت سیاسی به کار گیرد (Ensaft & Ahmadvand, 2010: 48).

در ذیل این گفتمان، مفهوم ایرانشهر توسط شارحان قدرت از آموزه‌های اوستا استخراج شد که در آن سرزمین یکپارچه ایرانویچ با قدسیّت درهم می‌آمیزد و روح جمعی را بنیان می‌نهد؛ به طوری که در آن خدای یگانه، سرزمین یگانه، دین یگانه، پادشاهی یگانه و مردمان یگانه به مثابه عینیتی معنوی ظهور می‌یابد و از دروغ و خوی دیوپرستان تهی می‌شود (Khalatbary & lotfabadi, 2014:83). بر این مبنا، ایرانشهر نیز از جمله مفاهیم ابداعی توسط موبدان زرتشتی در این دوره بود که قادر بود از خلال مفهوم‌پردازی قدسی از سرزمین به دولت برای هژمونیزه کردن تمرکز قدرت سیاسی یاری رساند. در این راستا، شارحان گفتمان سیاسی دین زرتشت با تأکید بر دیالکتیک میان اهورامزدا به مثابه یک وحدانیت قدسی با اهریمن به مثابه یک شر عرضی، زمینه‌مندی لازم برای تداعی پادشاه به مثابه این همانی اهورامزدا در روی زمین را فراهم کردند. در نظر شارحان گفتمان زرتشت، قدسیت‌یابی سرزمین ذیل مفهوم ایرانشهر حاصل وجود فره ایزدی پادشاهانی بود که قادر بودند با شناخت تعالیم اهورایی تعالی جامعه را در برابر نیروهای اهریمن فراهم کنند.

۴-۵. جایگاه طبقات اجتماعی شهرها در تثبیت حکمرانی متمرکز ساسانیان ذیل الهیات سیاسی

زرتشت

در ذیل الهیات سیاسی زرتشت، اهورایی تفسیر کردن سرزمین ایران، ناخودآگاه به صورت‌بندی سلسله مراتب و تمرکز منتهی شد. به طوری که از یک سو، به نخبه‌گرایی و مشروعیت‌دهی به وجود تفاوت میان مردم عادی و خاندان سلطنتی و روحانیون زرتشتی منجر شد و از سوی دیگر، مفهوم تمرکز را در بُعد فضایی آن متجلی کرد. به طوری که جایگاه سلسله مراتب تقسیمات کشوری و شهر پایتختی در عصر ساسانیان افزایش یافت و نهادهای حکومتی در نواحی مختلف قلمرو ساسانی از جایگاه سیاسی بلامنزاع برخوردار شدند. ساسانیان بر خلاف اشکانیان شهر پایتختی خود را در تیسفون تثبیت کردند و از تعدد شهرهای پایتختی دوری گزیدند (Hafeznia, 2002: 286). ضمن اینکه این شهر را به خاستگاه مجموعه‌ای از نمادهای اتحاد دین و حکومت تبدیل، و مجموعه‌ای از کاخ‌ها و آتشکده‌ها را در این شهر بنا کردند. مرکز فضایی نهادهای حکومتی، دینی و اقتصادی در نقاط خاصی مانند تیسفون انعکاس فضایی همان نظم کیهانی و سلسله‌مراتب الهی بود. تثبیت تیسفون به‌عنوان پایتخت دائمی - برخلاف نظام چندپایتختی اشکانیان - بر همین معنا، نوعی نهادینه‌سازی جغرافیایی وحدت سیاسی و الهی بود. تیسفون در این چارچوب نه فقط مرکز سیاسی، بلکه مکانی مقدس به حساب می‌آمد، زیرا در آن وحدت دین و دولت در کالبد فضایی متجلی شده بود و آتشکده‌ها و کاخ‌های سلطنتی در کنار هم، نماد هم‌پیوندی قدرت روحانی و شاهی بودند. این الگوی مفصل‌بندی بر مبنای تمرکز موجب شد تا سهمیم کردن نهادها و فرهنگ‌های محلی در ارکان قدرت سیاسی و به رسمیت شناختن حکمرانی فدرال به حاشیه رانده شد.

همچنین با ایجاد تحول در ساختار فضایی شهرها، سه قلمرو سیاسی - فضایی ارگ، شارستان و رض را در کالبد فضایی شهرها ایجاد و توسعه داد و با تفسیر دینی از جدایی‌گزینی اجتماعی حاکمان از شهروندان عادی و مشروعیت بخشی نظام اجتماعی کاستی، به مرزبندی اجتماعی شهرهای ساسانی وجهه دینی بخشید. به بیان دیگر، تبلور گفتمانی الهیات سیاسی زرتشت با تمرکز و تجمیع کاخ‌ها، آتشکده‌ها و انبارهای آذوقه در کهنه‌دژ (ارگ) شکل گرفت و نمودی از چیرگی توأمان پادشاه و دین بر نظام اجتماعی - فضایی شهرها بود (Daryaei, 2008: 121). می‌توان نتیجه گرفت که در چارچوب گفتمان سیاسی زرتشتی، شهر ساسانی نه صرفاً یک پدیده کالبدی، بلکه دستگاهی معنا ساز بود که ایدئولوژی دینی و ساختار طبقاتی را در خود ترکیب می‌کرد. از این رو، این الگوی تمایز اجتماعی - فضایی علاوه بر بازنمایی تمرکز سیاسی عصر ساسانی، مؤید نوعی تمرکز قدسی نیز بود که در آن حیات شهری، ساخت بروکراتیک و تفکیک طبقاتی، همه در چارچوب مفهومی "نظم اهورایی" مشروعیت می‌یافت و باز تولید می‌شدند. این کالبد فضایی در واقع نقشه مادی الهیات سیاسی زرتشت بود که در آن الگوی مرکز - پیرامونی توزیع قدرت سیاسی در سطح قلمرو ذیل دستگاه تفکر دین زرتشت تبیین می‌شد.

از سوی دیگر، تمرکزگرایی قدسی و تجمیع نمادها و نهادهای سیاسی - دینی موجب تقلیل دامنه نفوذ اشراف و فئودال‌های روستایی در عصر ساسانیان شد. به طوری که با گسترش شهرها و توسعه حمل و نقل میان آن‌ها، هرچه بیشتر از میزان خودکفایی اشراف، ایلخانان و ذینفعان منطقه‌ای در نواحی مختلف قلمرو ساسانی کاسته شد و عاملیت بروکراسی دولتی و سلسله مراتب تقسیمات کشوری در تنظیم و سیاستگذاری امور منطقه‌ای افزایش یافت و تمرکز ساختی - فضایی قدرت سیاسی ساسانیان را تثبیت کرد. چنین الگویی از شهرها و شبکه شهری، مدلولی از تمرکز قدسی عصر ساسانی بود که سبب می‌شد تا کارگزاران وابسته به حکومت مرکزی در شهرها مقتدرترین اقشار و طبقات اجتماعی محسوب شوند و بر طبقات روستایی و ایلاتی تسلط یابند. بر این مبنا می‌توان اذعان کرد که در ذیل گفتمان سیاسی زرتشت، طبقه بورژوازی شهری در برابر فئودال‌ها و اشراف روستایی، ثروتمندتر و با نفوذتر، و شهرها بیش از پیش به پایگاه اجتماعی حکومت ساسانی تبدیل شدند. همچنین عاملیت این گفتمان سبب شکل‌گیری و توسعه بسیاری از شهرها و مبنای تفکیک شهر از سکونتگاه‌های غیرشهری در این دوره بود. به‌ویژه، بنای شهرها در عصر پادشاهان مقتدر شتاب بیشتری می‌گرفت و این پادشاهان پس از پیروزی در نبردهای خارجی و یا سرکوب شورش‌ها و مدعیان داخلی، یک یا چند شهر را برای بازتولید و تقویت این گفتمان ایجاد می‌کردند (Daryaei, 2009: 38). البته عمده شهرها در مناطقی احداث می‌شدند که اقتدار و حاکمیت مرکزی ساسانیان در آنجا جدی و مؤثر بود.

۵-۵. غیریت‌سازی ژئوپلیتیک در گفتمان زرتشت در عصر ساسانی و اثرات آن در ساخت

حکمرانی متمرکز

تمرکزگرایی ساسانیان ذیل الهیات سیاسی زرتشت، علاوه بر طرد گفتمان‌های رقیب داخلی، در قالب یک تعارض ژئوکالچر و در جهت تثبیت خود با امپراطوری‌های رقیب ساسانیان به ویژه رومیان وارد فرآیند طرد و تمایزآفرینی شد. از آنجائی که در دیدگاه گفتمانی پدیداری، مفهوم مرزهای سرزمینی و شکل‌گیری هویت جمعی در میان مردم رخنمودی گفتمانی است، از این رو، در دوره ساسانیان، برخورد نظامی و ژئوپلیتیک با امپراطوری مجاور، بیش از آنکه بر سر اختلافات سرزمینی باشد، منبعث از تعارض گفتمان‌های متفاوت در این قلمروهای سیاسی بود. به عنوان مثال، هم‌زمان با قدرت ساسانیان در ایران، کنستانتین امپراطور روم، دین مسیح را رسماً پذیرفت و اشاعه آن را فرض بر خود می‌دانست و سلسله پادشاهی کوشانی در شرق نیز به کیش بودا گرویده بود. لذا ساسانیان، بین دو رقیب دچار حصر ژئوپلیتیک شدند و این تنگنای ژئوکالچری بازنمایی از ابعاد حماسی آیین زرتشت را در جهت حفظ هویت سرزمینی برجسته‌تر کرد (Nouzari, 2014: 67).

این غیریت‌سازی، کمک فراوانی به ایجاد اتحاد میان مردم ایران کرد و موجب بر ساخت تمرکز قدرت سیاسی برای مقابله با امپراطوری روم شد و در عمل، جهان بین این دو امپراطوری تقسیم شد (Zaehner, 1996: 95). بر این

مبنا، شارحان این گفتمان از متون زرتشتی، اصطلاح انیران را استخراج و مورد تأکید قرار دادند که دارای بار مشخصاً دینی بود و به کلیه جوامعی اطلاق می‌شد که با کفر به باورهای اهورایی زرتشت به سیرتی اهریمنی قدم نهاده بودند و به عنوان پیروان سرزمین تاریکی و تباهی در مقابل جهان اهورایی ایران، صف‌آرایی می‌کردند. به گونه‌ای که فرد انیر، نه صرفاً غیرایرانی، بلکه به‌طور مشخص غیرزرتشتی است و انیر به پرستندگان یا پیروان سایر ادیان نیز اطلاق می‌شود و در ذیل آن، نبرد با روم نه صرفاً یک جنگ سرزمینی، بلکه نوعی نبرد کیهانی بین خیر و شر تلقی می‌شد. به بیان دیگر، دوگانه کیهانی زرتشتی (اهورا/ اهریمن) به سطح سیاست منتقل و با بازنمایی مفهوم «ایران» به مثابه هویت دینی - سیاسی، انیران را به مثابه دیگری اهریمنی تصویر کرد و به جنگ‌های ژئوپلیتیک معنای کیهانی بخشید. این غیریت‌سازی ژئوپلیتیک، تمرکز قدرت سیاسی را نه یک انتخاب اداری بلکه یک ضرورت الهی جلوه داد و نقشی اساسی در ساخت و تثبیت حکمرانی متمرکز ایفا کرد. در این الهیات، تنها نیروی متمرکز، واحد و اهورایی توان مواجهه و تحمیل شکست بر نیروهای انیران را دارا بود و هر گونه توزیع نهادی و فضایی قدرت سیاسی و اختیارات حکمرانی مانع از طرد و سرکوب انیران محسوب می‌شد. بنابراین، این دوگانگی معنایی در باب مفهوم دینی ایران/ انیران، ابزاری قدرتمند را در اختیار دستگاه دینی - سیاسی ساسانی قرار داد تا توان مشروعیت‌بخشی به تمرکزگرایی را برای پیروزی بر دشمنان خارجی (رومیان، کوشانیان، هپتالیان و ترکان) ارتقا بخشد.

۶. تجزیه و تحلیل

تمرکزگرایی در عصر ساسانی نه صرفاً محصول الزامات ساختاری یا نظامی، بلکه برساخته‌ای گفتمانی مبتنی بر مفصل‌بندی الهیات سیاسی زرتشتی بود. به گونه‌ای که همبودگی و هم‌ارزی مجموعه‌ای از مؤلفه‌های اجتماعی ذیل الهیات سیاسی زرتشت، تمرکز نهادی - فضایی یکتاگونه‌ای را رسمیت بخشید. این تحلیل، در مواجهه با رویکردهای ذات‌گرایانه و تعمیم‌گرایی قرار می‌گیرد که الگوی حکمرانی در ایران را به مفاهیمی چون «استبداد شرقی» یا «پاتریمونیالیسم تاریخی» فرو می‌کاهند و اقتضائات محیطی فلات ایران را زمینه‌ساز حکمرانی متمرکز قلمداد می‌کنند. پاره‌ای از مستندات نیز تمرکز ساختی فضایی قدرت سیاسی در ایران را صرفاً پدیده‌ای جدید می‌دانند و ظهور حکومت پهلوی اول را بزنگاه زمانی ورود حکمرانی متمرکز به ایران قلمداد می‌دانند. برخلاف این رویکردها، در این پژوهش کوشش شد تا به جای تبیین علی‌تمرکزگرایی در عصر ساسانی، سازوکارهای معنایی، نمادین و گفتمانی آن ذیل الهیات سیاسی زرتشت شالوده‌شکنی و تبارشناسی شود. در این چارچوب، بازنمایی پادشاه فره‌ایزدی به مثابه دال مرکزی این گفتمان، الگویی معنایی انطباق سرزمین، ملت و حکومت را در این دوره دچار دگردیسی، و تمرکز ساختی و فضایی قدرت را نه به‌عنوان یک انتخاب سیاسی بلکه به‌عنوان ضرورتی قدسی بازنمایی کرد.

نمودهای غیریت‌سازی چندلایه برگرفته از الهیات سیاسی زرتشت نیز هم در سطح داخلی (طرد نظام

ملوک الطوایفی اشکانی) و هم در سطح خارجی (تقابل با انیران) در خدمت تقویت این دال مرکزی قرار گرفت و تمرکز قدرت را به‌عنوان ابزار دفاع از «نظم اهورایی» مشروعیت بخشید. بدین ترتیب، تمرکزگرایی نه‌تنها یک الگوی اداری، بلکه پاسخی گفتمانی به تهدیدات «دیگری» تلقی می‌شد. از سوی دیگر، نهادینه‌سازی گفتمان از طریق سازوکارهای نهادی و فضایی، به‌ویژه نقش موبدان، سازمان اداری متمرکز و جداگزینه اجتماعی شهروندان در کالبد شهرهای ساسانی و کاهش تعدد شهرهای پایتختی، نشان می‌دهد که چگونه فضا (شهر، پایتخت و آتشکده‌ها) به متنی برای بازنمایی و بازتولید هیات سیاسی زرتشت تبدیل، و سبب می‌شود تا تمرکزگرایی ساسانی نه فقط در سطح ایده، بلکه در سازمان فضایی قلمرو نیز عینیت یابد.

۷. نتیجه‌گیری

در ذیل گفتمان سیاسی زرتشت در عصر ساسانیان، با قدسی شدن جایگاه پادشاه و تبدیل آن به دال مرکزی این گفتمان، تمرکز نهادی و فضایی قدرت به پیامد عینی این گفتمان بدل شد. در این راستا، در این دوره با تبدیل اندیشه یکتاپرستی اهورامزدا به امر سیاسی و به حاشیه راندن اندیشه چندخدایی متداول در دوره اشکانیان، جایگاه پادشاه به مثابه نماد زمینی اهورامزدا تقویت و به سرچشمه ایجاد وحدت و انسجام سیاسی بدل شد. بر این مبنای این گفتمان با معرفی پادشاه عادل و دادگر به مثابه این همانی اهورامزدا در روی زمین، تلاش کرد تا شهروندان را بیش از ادوار گذشته تاریخی به اطاعت پذیری از این دال مرکزی دعوت کند. در چارچوب این گفتمان، الگوی نوینی از رابطه دستگاه دین و سیاست (دانش / قدرت) در جغرافیای سیاسی ساسانیان رقم خورد که روحانیون زرتشتی به مثابه شارحان این گفتمان وظیفه مشروعیت بخشیدن به آن از طریق تفسیر خاص از آموزه‌های دیانت زرتشتی را عهده‌دار شدند. برای تداوم و تثبیت الگوی مدیریت سیاسی متمرکز، برخلاف دوره‌های تاریخی پیشین، کاربرد مفهوم ایران‌شهر در دوره ساسانی به مثابه یک ابژه معنوی، مطرح و ترویج شد و در کتیبه‌ها، سکه‌ها و متون پهلوی بروز و ظهور داشت. گفتمان سیاسی زرتشت در ذیل این مفهوم با معناپردازی قدسی از مفهوم قلمرو، ایرانیان را به دفاع از آن تشویق، و الگوی ملوک الطوایفی مدیریت سرزمین در دوره سلوکیان و اشکانیان را به‌مثابه غیریتی اهریمنی و در مواجهه با آرمان وحدت‌گرای زرتشت (خدای واحد، دین واحد، پادشاه واحد، سرزمین واحد و کشور واحد) طرد کرد. از این رو، در یک گسست تاریخی و برخلاف دوره هخامنشیان و اشکانیان، تساهل و تسامح نسبت به پیروان سایر ادیان و فرهنگ‌ها کنار گذاشته شد و این تمامیت‌خواهی ایدئولوژیک به تمرکز قدرت سیاسی انجامید و تمام اختیارات حکمرانی را در نزد پادشاه تجمیع کرد.

از سوی دیگر، مفهوم‌پردازی تمرکز ذیل گفتمان سیاسی دین زرتشت، موجب شد تا از اختیارات نواحی و واحدهای تقسیمات کشوری در مقایسه با دوره هخامنشیان، سلوکیان و اشکانیان کاسته شود و به ارجحیت جایگاه بروکراسی و

نهادهای حکومتی در سیاستگذاری و تنظیم مناسبات اجتماعی افزوده شد. متعاقب آن، تمرکزگرایی نمادها و نهادها ذیل گفتمان سیاسی زرتشت، تمایزگزینی اجتماعی - فضایی شهروندان در چارچوب ارگ، شارستان و ریض را سبب شد. این تمایزگزینی اجتماعی در نتیجه مشروعیت‌دهی الهیات سیاسی زرتشت، کانونی شدن قدرت سیاسی نزد پادشاهان و موبدان در شهرها و سیطره آن‌ها بر سایر نیروهای اجتماعی رقیب از جمله اشراف روستایی و ایلخانان عشایری را در پی داشت. بنابراین، قدسی شدن مقوله تمرکز در این گفتمان، نه تنها در سطح ایدئولوژی بلکه در ساختار فضایی قدرت نیز بازتاب یافت و به دنبال آن، از اختیارات واحدهای محلی و ساتراپی‌ها کاسته شد و نهادهای بروکراتیک وابسته به دربار و موبدان، در سراسر قلمرو ایران‌شهر، جایگاه تعیین‌کننده‌ای پیدا کردند. غیریت‌سازی ژئوپلیتیک با امپراطوری‌های مجاور ساسانیان نیز توسط قدرت سیاسی و شارحان گفتمانی به گونه‌ای تفسیر شد که شکست این دشمنان انیرانی تنها در سایه وحدت وجودی قدرت سیاسی ذیل یک حکمرانی متمرکز و تبعیت همه مردم از این نیروی واحد امکان‌پذیر باشد. به بیان دیگر، کامیابی بر قدرت‌های انیرانی در قالب «غیریت اهریمنی» در چارچوب الهیات سیاسی زرتشت تنها با اتکا بر وحدت درونی حکومت امکان‌پذیر بود که جلوه فضایی آن در قالب حکمرانی متمرکز تبلور می‌یافت.

تشکر و قدردانی

نویسنده از حمایت‌های دانشگاه یزد تشکر و قدردانی دارد.

سه‌م نویسندگان

نویسنده اول (۱۰۰ درصد)

تائیدیه اخلاقی، تعارض منافع

موردی توسط نویسنده گزارش نشده است.

منابع مالی / حمایت‌ها

موردی توسط نویسنده گزارش نشده است.

References

- Abdei, A., & Mazaheri, M. (2014). Pathology and analysis of the evolution of government in Iran; Looking at historical experiences, *Geopolitics quarterly*, 10(1): 106- 139. [In Persian]
- Abrahamian, E. (1998). *Iran between two revolutions*, Translated by Ahmad Gol Mohammadi & Ibrahim Fatahi, Tehran: Nye publisher. [In Persian]

- Afzali, R., Kamran, H., & Abedi Shojah, Farzd. (2021). Discourse analysis of the political management of space in Cuba after the 1959 revolution, *Journal of Geography*, 19(69), 1-18. **[In Persian]**
- Ahmad-Nejad, T., Ahmadi, Y., & Edrisi, A. (2021). Feudalism or Nation- state; Analyzing the understanding of nation-state in the thought of Qajar era intellectuals, *Journal of Iranian Sociology*, 22(1), 90- 120. **[In Persian]**
- Ahmadvand, S & Bakhshi, M. (2022). Examination of the Context and Linguistic Paradigm in Zoroaster's Political Thought, *Journal of Theoretical Politics Research*, 17(31), 139-163. **[In Persian]**
- Ahmadvand, S., & Islami, R. (2017). *Political Thought in Ancient Iran*, Tehran: Samt Publisher. **[In Persian]**
- Alahyari, F. (2007). Process of the Institutionalization of the Zoroastrian Religion at the Dawn of the Sasanian Rule; *Scientific–Research Quarterly of the Faculty of Literature and Human Sciences*, University of Isfahan, 2(48), 59- 76. **[In Persian]**
- Amanlou, H & Ahmadvand, S. (2015). Discursive Recognition of Royal Identity in Ancient Iran, *Strategic Studies of Politics Quarterly*, 4(14), 133-103. **[In Persian]**
- Ashraf, Ahmad. (1980). *Historical obstacles to the growth of capitalism in Iran*, Tehran: Zameneh Publisher. **[In Persian]**
- Azami, H., Zarghani, H & Hamidi, M. (2014). The Investigation of Spatial Structure of Political Power in Ancient Iran, *Journal of Geopolitics*, 10(1), 37- 59. **[In Persian]**
- Bay, Y. (2009). *Historical geopolitics of Iran*, Tehran: Cultural Research Office Press. **[In Persian]**
- Christensen, A. (2008). *L'Iran sous les sassanides*. Translated by Rashid Yasemi, Tehran: Donyae Ketab Publisher. **[In Persian]**
- Daryaei, T. (2008). *The Sasanian empire*, Translated by Morteza Saghebfar, Tehran: Ghouhnoos Publisher. **[In Persian]**
- Daryaei, T. (2009). *The Counties of Iranshahr*, Trnasltaed by Shahram Jalilian, Tehran: Ghoumes Publisher. **[In Persian]**
- Ensafi, M. & Ahmadvand, S. (2010). Religion and government in the Sassanid era; An Introduction to the Political Theology of Zoroaster, *Journal of Political and international approaches*, 11(1), 34- 57. **[In Persian]**
- Foucault, M. (2007). *Security, Territory, and population*, lecture at the college de France, 1977- 78, New York: Palgrave Macmillan.
- Foucault, M. (2010). *The order of things; an archaeology of the human sciences*, translated by Yahya Imami, Tehran: Institute of Cultural and Social Studies Press. **[In Persian]**
- Ghirshman, Roman (2016). *L'Iran, des origines à l'Islam*, Translated by Mohammad Moein, Tehran: Donyae Ketab Publisher. **[In Persian]**
- Hafeznia, M.R. (2002). *Political Geography of Iran*, Tehran: Samt. **[In Persian]**

- Hagheghat, S. (2002). Methodology of Political Science, Qom: Mofid University Press. **[In Persian]**
- Howarth D., Noar Val, A., & Stavrakakis, G. (2000). Discourse theory and method. London: Sage publication.
- Katouzeyan, M.A. (2002). Conflict between state and nation: theory of history and politics in Iran, Translated by Alireza Teyeb, Tehran: Nye Publisher. **[In Persian]**
- Kavandi kateb, A., Hafeznia, M. R., Qaderi, H. and Qolamhosseinzadeh, Q. (2018). Comparative Investigation of Political Management Indexes of National Space in Different Theories. Research Political Geography Quarterly, 2(4), 1-29. Doi: 10.22067/pg.v2i7.66351 **[In Persian]**
- Khalatbary, A., & Iotfabadi, M. (2014). Historical awareness and its function in shaping the identity of Sassanid Iran, 8(14), 67- 97. **[In Persian]**
- Laclau, E., & Mouffe, C. (2013). Hegemony and socialist strategy towards a radical democratic politics, Translated by Mohammad Rezaei, Tehran: Sales Publisher. **[In Persian]**
- lashgari, E. (2023). Effective Components in the Construction of Territorial Identity in the Achaemenid Era Based on Charismatic King Thought in the Framework of Hegel's Soul Phenomenology. Political Organizing of Space, 6(1), 89-104. **[In Persian]**
- Lemke, T. (2001). The Birth of Bio-Politics Michel Foucault's lecture at college de France on Neo-liberal Governmentality, Economy and Society, 30(2), 190- 207.
- Migdal, J. (1988). Strong Societies and weak States: State- Society relations and state capabilities in the third world, Princeton: Princeton University Press.
- Mojtahedzadeh, P. (2013). Emergence of Iranian Identity and Evolution of the Concept of State in Iran, Human Geography Research Quarterly, 45(2), 121- 138. **[In Persian]**
- Mouffe, C. (2012). On the political. London: Routledge.
- Mousavi Shahidi, M., & Badiie, M. (2023). The historical course of Iran's country divisions in the ancient period and providing suggestions for the current system of divisions, Journal of Geography, 21(76), 131-156.
- Muller, M. (2008). Reconsidering the concept of discourse as language and practice, Political Geography, 27(3), 322- 338.
- Newman, S. (2005). Power and politics in poststructuralist thought; New theories of the political. London: Routledge.
- Nouzari, E. (2014). social history of Iran: from the beginning to the constitutionalism, social history of Iran: from the beginning to the constitutionalism, Tehran: Khojasteh Publisher. **[In Persian]**
- Pourdavood, I. (1975). Gathaha: Zoroastrian song, Tehran: Book World Publications. **[In Persian]**

-
- Rajaei, F. (2016). Development of Political Thought in the Ancient East, Tehran: Hermes Publisher. **[In Persian]**
 - Rezaei Rad, M. (2010). The Foundations of Thought in Mazdean Wisdom, Tehran: Tarhe_nou. **[In Persian]**
 - Seif, A. (2011). The Crisis in Iran's Tyrannical Rule, Tehran: Ameh Publisher. **[In Persian]**
 - Yousefi, M. (2008). Representing Zoroaster's ethical theology discourse in essentials of ideal kingship of ancient Iran, Journal of Politics, 38(2), 299- 321. **[In Persian]**
 - Zaehner, R. C. (1996). Zoroastrian sunrise and sunset, translated by Teymour Ghaderi, Tehran: Fekrerooz Publisher. **[In Persian]**